

על אנג'ליקה באלאבאנובה

פגישות ורשמים

יוסף נדבה

לזכסמבורג), רוסית (לנין, טרוצקי ופליכאנוב) ואי-טלקית (טוראטי) לסימפוזיה קוסמופוליטית בהיכלי קונגרסים בין-לאומיים למען הפרולטריון. גבה ב-מידה היה כוחה גדול בנאום. תועמלנית סוציאליסטית היתה רוב שנות חייה, יוקדת בבשורתו של קארל מארכס, ולא בכדי שידלו אותה ראשי הבול-שביקים בברית-המועצות בשנת 1921 לכהן כקומי-סר לתעמולה.

פגישתי הראשונה עם אנג'ליקה באלאבאנובה היתה באביב של שנת 1952. אשה חנינית, נמוכת-קומה, בת שבעים וארבע, שערה הלבן עשוי צמות סביב לראשה, ועל פניה נסוכה ארשת-אצילות דהויה כלשהו, פתחה לי את דלת הדרה באחד מבתי המלון הלא-מהודרים במיוחד, ברחוב 77, במערב ניו-יורק. נכנסתי לקיטון צר, דל"ת על דל"ת, וישבתי על כסא רעוע במקצת שחרק תחת. ידעתי כי מהפכנית זו, בת למשפחה עשירה, חיה בצניעות. זו היתה דרכה כל השנים. (עוד בשנות העשרים, כשביקר אותה בווינה הסופר-המהפכן ויקטור סרו, מצא אור-תה שרויה בחדר צר, "חדרו של סטודנט-נצח, דל-אמצעים"). הרהיטים היו עלובים ביותר. על הכתלים היו תלויות תמונות "גיבוריה" — אוגוסט בבל, ז'ורס, רוזה לוכסמבורג ואמו של מאטיאוטי (המנהיג האי-טלקי שנרצח בידי הפאשיסטים ב-1924). בפינות החדר היו מפוזרים גזרי עתונים ופיסות נייר. עיקר עיסוקה הספרותי באותה תקופה היה שירה. עוד לפני שפתחנו בשיחה העניקה לי מתנת-ביקור — ספר-שירים קטן מפרי-עטה בחמש לשונות. היא לא טענה לכוח-יצירה רב ומקורי, אך בודאי היתה בשי-רים עדות על אישיות החותרת להרמוניה פנימית, אשה שהמוסיקה בלבה.

עד-מהרה שקענו בשיחה קולחת על עניינים שבי-עבר, בהווה ובעתיד. הנוף כמו נעתק לעולם אחר,

באחרית ימיה קראו לה "סבתא של הסוציאליזם". ידידה, ברטראם וולף, הסובייטולוג הנודע, כינה אותה "המלכה ויקטוריה האדומה"¹. רוב כותבי הזכרונות שסיפרו על פעילותם בתנועות הסוציאליסטיות של אירופה, או במסגרת האינטרנאציונלים השני והשלישי, הקדישו לה דברי חיבה והוקרה. דומה שמעודה לא קנתה לה אויבים, אף אם חלקה עליהם והתקיפה אותם. שתי נקודות-מוקד היו לה במעגלי חייה הא-רוכים (יותר מתשעים שנה), רוסיה ואיטליה, ושני מנהיגים גדולים הכירה מקרוב כפי שהכירום רק מעטים בלבד. "אשה זו, שספר-חייה מעורר השת-אות, מילאה תפקיד מיוחד במינו כחברה, עמיתה ושותפה לפעולה של שני הרודנים הבולטים בעולמנו החדש — לנין ומוסוליני"². היא לא נמנתה עם האנשים שחללו היסטוריה, אף לא עם ההוגים ומת-ויי-הדרך לרבים, ועם זאת היתה בראשי הצועדים בנתיב המאורעות, מעורבת עם עושיהם ושרויה במ-חיצתם. עלייתה אל ה"שורות הראשונות" באה לה בזכות שתי סגולות: שליטתה בלשונות אירופה (היא ידעה חמש מהן על בורין) וכוח-נאום. מראשית המאה הנוכחית הפליאה את באי הוועידות הבין-לאו-מיות בכשרונה כמתורגמנית לצירים. על-פי הוד-הותה הפנימית עם הרעיונות המובעים מסרה לא רק את תוכן הדברים אלא גם את נעימתם הנפשית, את מקצב ההגות והרגש. גורקי כינה אותה בשם משו-ררת³. ואכן בכשרון פיוטי ממש שורה נאומים בצר-פתית (ז'אן ז'ורס), גרמנית (אוגוסט בבל ורוזה

Bertram D. Wolf, *Strange Communists I Have* 1
Known (London, 1966), pp. 81-98
George Seldes, *Sawdust Caesar* (London, 2
1930), p. 36
My Life As A Rebel (New York, 1938) 3

מראות העוני המשפיל, הרחמים על אביונים ונדכ-אים והשאיפה לעזור לזולת, דחפו אותה אל הסוצי-אליוזם עוד לפני שידעה על מציאות תורת המהפכה של מארכס. מתוך אהבת האדם העמוקה שבה וחמ-לתה על כל הנברא בצלם שנאה כל ימיה את האלי-מות. ויותר משהגתה במלחמת-מעמדות ביקשה לשפר את חיי הפועל והאיכר העני בדרכי שלום. מתוך סלידתה מן הרכושנות של משפחתה טפחה בנשמתה רגשי שנאה לכל רכוש ושאפה תמיד להי-פטר מכל נכסי-חומר. תמיד הטיפה להסתפקות במו-עט, ומבחינה זו היה בה משהו מדרכו של פראנציס-קוס איש אסיוי. כאשר סקרתי בעיני את כתלי חדרה הצר במלון הניו-יורקי היטבתי להבין אותה ואת התנגדותה המרה למשטר הבולשביזם. שלא כמנהגי הבולשביזם לא היתה מסוגלת להלך בגדולות. כאשר עשתה בשנת 1919 בשוודיה בשליחות האינטרנאצ-יונאל השלישי קיבלה מכתב מלנין בזה הלשון: "חברה יקרה: העבודה שאת עושה אין ערוך לחשי-בותה והנני מפציר בך להמשיך בה. הננו נושאים את עינינו אליך בתקווה לקבל ממך את התמיכה היעילה ביותר. אל תשימי לבך להוצאות. הוציאי מיליונים, עשרות מיליונים אם יש צורך בכך...".⁷ לנין הגה ברעיון ה"מהפכה העולמית" ודרכו אצה לו, בעוד שלבה של באלאבאנובה נשבר בקרבה על מיליוני האנשים ברוסיה הגוועים ברעב. ובה בשעה לא יכלה להשלים בשום פנים עם ה"טרור האדום" המפיל חללים לאין-מספר, ובשרירות-לב.

ב

בפגישתנו הראשונה לא עצרתי ברוחי ושאלתיה למה לא הזכירה בספרה האוטוביוגרפי את מוצאה היהודי. כלום התביישה בו? הקורא טועה לחשוב שהיא נמנית עם האצולה הרוסית. ועל-פי האמת, אילו גם ביקשה להסתיר את מוצאה, לא היה הדבר עולה בידה, כי הכרת פניה העידה ברור על מוצאה היהודי, והיא אף דיברה אידיית רהוטה, כיהודיה מ"תחום המושב". שאלתי לא הביאה אותה במבוכה. "לא", השיבה לי בנחת, "מעולם לא ביקשתי להס-תיר את מוצאי היהודי, כפי שעשה טרוצקי".⁸ ואולם,

לאירוּפה, הרחק מן ההווי של ניו-יורק, וכמו לתפ-אורה הולמת עמד על שולחנה מיחם שממנו מזגה לי המארכת כוס תה. על מורשת "רוסית" זו לא ויתרה ונשאה אותו עמה בנדודיה, אף שלפי מראהו כבר עשה כלי זה את "שליחותו", והיה כאילו הוצא ממוזיאון.

היא היתה אשת-רעים, ושעות רבות ביליתי בחב-רתה. מעולם לא יכלה להביא לידי גמר את סיפוריה, כי במידה רבה היו חייה שלובים בתהפוכות אירוּפה יובל שנים ומעלה. כל-עצמה ראתה עצמה מורדת ואת ספרה האוטוביוגרפי קראה בשם "חיי כמו-רדת".⁹ לראשונה התקוממה על משפחתה, בייחוד על אמה, שדימתה אותה ל"עריצה". אנג'ליקה נולדה בצ'רניגוב שלידי קיוב למשפחה עשירה. אביה היה בעל-אחויות ואיש-עסקים מצליח. ביתם, מוקף גן-פירות רחב-ידיים, היו בו עשרים-ושניים חדרים, ועשרות משרתים ומשמשים. עוד בילדותה סלדה אנג'ליקה מיחס הוריה למשרתיהם, אשר ניצולם היה מחפיר בעיניה. ביותר תיעבה את הצדקנות ואת חלוקת התשורות לעניים ב"בתי-המחסה". "פעם אחת", מספרת אנג'ליקה, "נתנה לי אמי סודר-משי כדי שאתן אותו לקבצנית שדפקה על דלת ביתנו. אחזתי את הקבצנית בידי והולכתיה לאחד המקומות הנסתרים בקרפיף-הבית שבו לא ניתן לראותנו, ושם ביקשתי ממנה שתעשה את בקשתי. לאחר שהב-טיחה לעשות כן נתתי לה את הסודר, כרעתי לפניה וגשקתי את ידה. בדרך זו חשתי שאני מציבה איזון בין אלה המסוגלים לתת לבין אלה הנאלצים לקבל".¹⁰ מתוך "סנוביות" של עשירים הכריחה אותה אמה ללמוד בבית-ספר לבנות האצולה בחארקוב. "מאו-רע" אחד רב-רושם היה זכור לה מאותה תקופה. ב-1887 עמד להגיע לעיר הצאר, ואנג'ליקה וחברו-תיה ציפו לו בתחנת-הרכבת כדי להקביל את פניו בזרי-פרחים. מחמת "תקרית" נתבטל הביקור: בור-ביום נעשה נסיון להתנקש בחייו (בין המתנקשים היה גם אחיו של לנין). "למחרת היום כתבתי על נסיון זה בחיבור שבו הודיתי לאלוהים שהציל את חייו של הוד מלכותו הצאר".¹¹

⁷ Ibid., p. 175

⁸ בספרה *Impressions of Lenin*, p. 123 היא כו-תבת: "אף-על-פי שהוא (טרוצקי) לא נרדף ולא הוחרם מעולם מחמת מוצאו היהודי, אפשר חש כי

Angelica Balabanoff, *Impressions of Lenin* 4
(Ann Arbor, 1968), p. 72

⁹ Ibid., p. 5

¹⁰ Ibid., p. 9

¹¹ Ibid., p. 9

בקירוב (בסוף שנות התשעים וראשית המאה הנוכחית)¹⁰, שאלתי אותה אם הכירה אותו בחבורת הסטודנטים ה"רוסים" אז. "לא", ענתה, "לא ראיתי מעולם, רק שמעתי עליו בשנים שלאחר כך...".

מסופקני אם היה מי שהכיר את מוסוליני כפי שהכירה אותו באלאבאנובה. פגישתה הראשונה עמו הייתה בלונדון בשנת 1904. היא סיפרה לי כי באחת האסיפות, בעת נאומה למלאת שלושים ושלש שנים ל"קומונה הפאריסאית", הבחינה בו בירכתי האולם. בן עשרים ואחת היה, לבוש בגדים מרופטים, בעל פנים מצומקות ולסת גדולה, עיניים שחורות בולטות וארשת מפיקה עצבנות ומרירות. ברי היה לה, כי הוא רעב ללחם. גודע לה כי הוא עריק מן הצבא האיטלקי, בן לאב אנארכיסט. היא קירבה אותו, סייעה לו להשיג עבודה ומקום-לינה אצל מכרים, ואף עזרה לו בתרגום קונטרס של קאוטסקי ("המהפכה המתקרבת"). השפעה מכרעת הייתה לה עליו באותה תקופה, ולמעשה עיצבה את דרכו בחיים מתוך שעשתה אותו למהפכן. הוא היה כרוך אחריה, ובעשר השנים הבאות נקשרה ביניהם ידידות רעיונית ואישית. מסכת יחסיהם נפקדה כפעם בפעם סערות; מוסוליני היה בעל אישיות מורכבת, מורד חם-מוג, בלתי ממושמע והפכפך, אך כל עוד לא נתערער הבסיס האידיאולוגי המשותף לשניהם הוסיף גם גשר הידידות לעמוד. הרבה כתבה באלאבאנובה על קשריה עם מוסוליני ועל מהלך חייו בשנים שקודם עלייתו לשלטון¹¹, אך, דומני, שבשום מקום לא עלה בידה לשרטט את דמותו כפי שעשתה זאת ב"ליל-זכרונות" אחד במעמדי בחדרה בניו-יורק. הדבר היה ב-30 באפריל, 1952, ושעת אחר-צהריים

כיון שנלחמתי בדת ידעתי, כי מוטב שלא ידעו הבריות שיהודיה אני, לבל יהיה להם פתחון-פה לומר, כי כיהודיה שוללת אני את הקאתוליות או הפרוטסטנטיות, וכי זה המניע למלחמתי בדת. באי-טליה אין יודעים על מוצאי היהודי, ושוב, משום שערך מאבקי למען הסוציאליזם יפחת אם ידעו זאת... ועוד הוסיפה ואמרה לי, כי מאז עלה היטלר לשלטון הזכירה את מוצאה היהודי כפעם בפעם והרימה את קולה נגד האנטישמיות. מבית הוריה קיבלה ערכי יהדות מועטים בלבד. אביה היה טרוד בעסקיו ונעדר הרבה מן הבית, ואמה, שהיתה בה מקצת יהדות, נשאה עיניה אל ה"חברה הגבוהה" ברוסיה ונפשעה לא סלדה אף מפני התבוללות.

המרד שמרדה באלאבאנובה במשפחה נסתיים בטריקת דלת ובנטישת הבית: בת תשע-עשרה יצאה מרוסיה כשהיא מוותרת על ירושתה ואפילו סכום כסף כדי קיום בחוץ-לארץ סירבה לקבל. מאז החלה פרשת נדודיה הארוכים. לראשונה שמה פניה לבלגיה ושם החלה את לימודיה באוניברסיטה; משם הלכה לגרמניה, לשווייץ ולאיטליה, שבה מצאה מעין תמורה למולדת. איטליה קסמה לה בזוהר שמייה באקלימה הממוזג—אקלים אגן הים התיכון, — באנשיה אוהבי-החיים, קלילי-המזג וטובי-הלב. מאז איוותה את הארץ הזאת למקום-מושב ובה עברו עליה רוב שנותיה. באוניברסיטה של רומא שמעה תורה מפי אנטוניו לאבריולא, ששיעוריו ואישיותו הטביעו בה חותם בליימחה; היא נעשתה לידידתו. הוא השריש בה את יסודות הסוציאליזם, אף-על-פי שהוא עצמו כתב באחד מספריו: "פרופסור המנצל את האוניברסיטה כדי לעשות תעמולה לסוציאליזם יש לחבשו בבית-המשוגעים". ודבריי-הפרידה שלו בגמר שנת-הלימודים נחקקו בזכרונה לאורך-ימים: "בארבעים השיעורים שנתתי לכם השנה הוכחתי, כי החברה נחלקת למנוצלים ולמנוצלים. אלה מכם שיבחרו להליחם שכם עם הראשונים כנגד האחרונים ימלאו בכך משימה נדיבה ונאצלת. זאת אומר אני לכם בתוקף היותי פרופסור שלכם למוסר ולפילוסופיה. בכך סיימתי"⁹. הואיל ואף ז'בוטינסקי שמע תורה מפי פרופסור לאבריולא באותו פרק זמן מוצאו הוא מכשול על דרכו, ואפשר להתגבר עליו בדרך הפיצוי עלייך טיפוח פולחן אישי ורגשי הערצה מצד זולתו.

My Life etc., p. 26 9

10 ב"סיפור ימי" (עמ' 28, 30) מספר ז'בוטינסקי: "באוניברסיטה היו מורי אנטוניו לאבריולא ואנריקו פרי, ואת האמונה בצדקת המשטר הסוציאליסטי שהם נטעו בלבי שמרתי כידבר המובן מאליו עד שנהרסה עד היסוד למראה הנסיון האדום ברוסיה... אנטוניו לאבריולא, ראש מבשרי התורה המארכסיסטית באיטליה, מלבד שהטיף את התורה הזאת מעל דוכנו האוניברסיטאי, היה נפגש עם תלמידיו, מדי ערב בערב, בקפה 'אראניו' שברחוב קורסו... וגם אני הייתי בין אלה".

11 ראה למשל 90–121, 90–121, 121–90, pp. 44–52, *My Life etc.*, 102, 104–112, 313–6, וב-1942, בעת שהותה בארצות-הברית, פירסמה שמונה קונטרסים שהוקדשו לדיון בבגידתו של מוסוליני ובדרכיו לכיבוש השליטון באיטליה, (New York), 1942. *The Traitor*.

טיפוח פולחן ה"עליה לרגל" לרומא של עתונאים, סופרים ומדינאים ושאר אנשי-שם לשם קבלת "רא-יון" עם ה"דוצ'ה" (ראה "שיחות עם מוסוליני" לאמיל לודויג, 1932). כל-עצמו היה מוסוליני מוג-לב וחסר-מצפון. הרבה אפיוזדות סיפרה לי באלא-באנובה מימי עבודתה המשותפת עם מוסוליני במע-רכת "אוואנטי", בטאון המפלגה הסוציאליסטית ב-איטליה (ב-1912 נתמנה מוסוליני לעורך, אך קודם שקיבל עליו את התפקיד דרש במפגיע שבאלאבא-נובה תשמש עוזרת-לעורך). לא אחת, בצאתם בלי-לה מן המערכת היה מבקש ממנה ללוותו לביתו, כי הוא נפחד — כדבריו — "מן העצים, מן הכלבים, מן השממים ומן הצל שלי, כן, אפילו מצלי שלי!" ועוד סיפרה לי, כי בהודמנות אחרת (ב-1911), בש-עת חגיגת אחד במאי באחת העיירות באיטליה, נורתה אל הבמה יריה מן הקהל. כנראה נעשה נסיון להתנקש בחייהם. ה"דוצ'ה" לעתיד לבוא התחיל רועד בכל גופו, מיהר להצטנף במושב האחורי של המרכבה שהועמדה לרשותם, כדי לברוח מן המקום, כשהוא שרוי בפחד-מוות.

כאן העירה את תשומת-לבי לתופעה מיוחדת במי-נה בשורות כל הנועה מהפכנית: דווקא מוגי-הלב שבקרב ראשי הנועה, החושישים לעורם במיוחד, הם הדוגלים בלי הרף בעמדות קיצוניות כלפי השלי-טים. כזה היה גם מוסוליני, שכל אימת שקרא את מאמריו ב"אוואנטי" היה בא בטענות אליה על "מתנינותם"...

הקרע בין באלאבאנובה למוסוליני בא על רקע "בגידתו". זמן קצר לאחר פרוץ מלחמת-העולם הראשונה סטה מן העמדה הסוציאליסטית וטען להת-ערבות איטליה במלחמה נגד "מדינות המרכז". מש-הודח ממשרת עורך "אוואנטי" ייסד עתון לעצמו ("איל פופולו ד'איטליה") במימון ממשלת צרפת. מאז ניתקו הקשרים ביניהם, וחילופי חרפות משני עברי המיתרס באו במקומם... עם זאת הבחנתי בנימה של סלחנות בסיפוריה מאותם הימים. אין דין איבה אידיאולוגית כדין איבה בין שני מהפכנים. היא לא מצאה כל קו של צידוק לדרכו של ה"ידו-צ'ה", אך בדבריה היה משום הבנה לגפש מוסוכסת: בסופו של דבר היה מוסוליני איטלקי ככל האיטל-קים, בני גזע ים-תיכוני מובהק, אשר עמם אין למצות את הדין על כל משובותיהם ומשוגותיהם. באלאבאנובה היתה אהובתו של מוסוליני, ולפי המזג

ארוכה בילו בחברתה עובדי המחלקה הגרמנית ב"קול אמריקה", שבאו להקליט מפיה דברים על אחד במאי לשם שידור לאירופה. ישבתי מן הצד והס-תכלתי בה כמון היציע. לפתע כמו נפער בינינו מרחק של מקום וזמן. לא עוד רכונה על השולחן, אלא ניצבת מלוא קומתה, וכמו גשרו שלושים שנה מח-ייה; קמטי מצחה נעלמו, אדמומית עלתה בלחייה, וצמות שערה כמו שיוו לה חן של בעורים. לרגע קט חזרה אל העבר הרחוק, כאילו היא עומדת על הבמה ומשמיעה את דבריה בפני אלפי מאזינים. דממה היתה בחדר וקולה רעד מעט מהתרגשות. אפילו אותם משפטים מעטים בין כתלי החדר העידו על כוח-הנאום האצור בה... לאחר שפרשו עובדי "קול אמריקה" הוסיפה להפליג "חזרה" אל גנוי הזכרו-נות. נימה של געגועים היתה בדבריה על עבודתה כתועמלנית בשווייץ. למרות האכזבה לא הצרה על הגורל שזימן לה את "ידידה" מוסוליני על דרכה. בתחילה היה הוא מהפכן איטלקי טיפוס, צעיר שואף-גדולות, המאמין בכוחו לחולל תמורה במו-לדתו, למגר עריצים ומנצלים ולהמליך על חברת האדם את נושאי-הצדק האמיתיים — את דלת העם. "אם היה מוסוליני אי-פעם כן ביחסיו אל יציר-אנוש", אמרה לי, "היה זה ביחסיו עמי". בימי עניו, כשהיה הלך מובטל בשווייץ, עדיין היה מתודה וידווי אמת, ולפניה פתח את סגור לבו. בטחון מופרו ואי-ודאות שימשו בנפשו הנבוכה בערבוביה, כשהוא יונק מכתביהם של ניצשה ושופנהאואר, סורל ושי-טירנר. אידיאולוג לא היה מוסוליני מעודו, עיקרי תורתו — הפאשיזם — ליקט ממקורות שונים, ואף סותרים זה את זה. יציריו של ה"דוצ'ה", לדעת באלאבאנובה, גדולים היו, אך בשל כך בלבד אין למנותו עם גדולי עולם. כל-עצמו אדם בינוני היה, איטלקי טיפוס, ורק יוצא-דופן בשל דרכו שנס-תלפה. היא אף לא החשיבה אותו כנואם — כל אי-טלקי ממוצע, היודע להרעים בקולו, אינו נופל מרמת הרטוריקה של אבי הפאשיזם! תאב-שלטון היה מו-סוליני מיום שהכירה אותו, אלא שמחמת מצבו העלוב — ללא אמצעים וחשק להשתכר למחיתו — לא ניכר הדבר כלפי חוץ. לימים ידע מוסוליני לכ-סות על תרמיתו שלו בכשרון של שחקן; בעל פוזה למופת היה כל ימיו, והתיאטרליות היתה מסממני השלטון שלו, ובתוכם הופעותיו התדירות על מר-פסת "פאלאצו ונציה" לקול תרועות ההמונים, או

להיפגש עמה. גם בשעה שיחסי-ידידות היו ביני לבין מוסוליני לא רציתי לראות את האשה הזאת... אשה וולגארית בכל התנהגותה. כידוע לך מוצאה של אשה זו מבית יהודי עשיר, ואף שהיתה משכני-לה, בת מורה אוניברסיטה ששימש דיקן, היתה המורה-נית ולא נעימה. היה לה טרקלין, ופעם בפעם היתה עורכת מסיבות מפוארות לאנשי ה'חברה הגבוהה', בני אצולה, מדינאים ונכבדים, ולעתים גם לפשוטי-העם... איש-איש ומעמדו! פעם אחת שאלני מוסוליני למה איני באה למסיבות אלו. השבתי לו: משום שמעולם אינה מזמינה את ה'נחותים' לנשפי האדי-רים...". לבסוף אמרה, כמתוך שמחה לאיד: "ידוע לך בוודאי שמוסוליני השליך אותה מעליו, ועכשיו דומני שהיא עורכת גלות בארגנטינה...".¹⁴

לימים, כשחזרתי וביקרתי את באלאבאנובה, הבאתי עמי את ספרה של צרפתי על מוסוליני. שאלתיה אם קראה את הכתוב עליה בספר, ואם היא מעוניינת לעיין בו. היא הגיבה בתנופת-יד שוללת בעקבות שפתיים: "אין דרכי לקרוא דברי גסות-רוח, לזות שפתיים ושקרים...". לא היה ברור לי, אם היא דוחה בשאט-נפש מה שקראה בשעתו, או שמא אף לא טרחה לעיין בספר. אין ספק, כי צרפתי אמנם הגדישה את הסאה וריח של המוניות זולה נודף מכתבתה.¹⁵

14 עשרים שנה היתה מרגריתה צרפתי אהובתו של ה'דוצ'ה". תפקיד חשוב מילאה בחייו. היא עשתה לעידון אורחותיו, והרבה תרמה להאדרת הפאשיזם, ברוח ובחומר. לבסוף, ב-1934, כשהחל מוסוליני נושא עיניו אל היטלר, ניתק את כל קשריו עמה. כאשר פגשה אותה אלמה מאהלר-וורפל ברומא, ב-1928, ראתה אותה כ"מלכת איטליה", אך בפגישתה הבאה בפאריס, ב-1939, תיארה אותה כ"קבצנית המוכרת של הגלות". לאחר מלחמת-העולם השניה חזרה צרפתי לאיטליה ומתה ב-1961. ראה: Alma Mahler, *Werfel, Mein Leben* (Frankfurt, 1960), pp. 191-2, 286-7.

15 כך היא מתארת את יריבתה: "זעורונית, מושחתת-צורה, מגובנת, — ה'חברה' באלאבאנובה היתה משכילה באופן יוצא מן הכלל — יצור היסטרי משונה בעל מוח מבריק. היא ערכה פולחן לקארל מארכס כאדם המשוגע לדבר אחד; היא לא ניסתה לשקול את הדברים בינה לבין עצמה, אלא קיבלה בנאמנות את כל מוצא-שפתיו של המורה... יכולה אני לצייריה לי בדמיוני כשהיא תופסת מקומה בתהלוכות הנערכות בימי-הביניים, או כעומדת בפתח המערה

הסוער לא היה אפשר שידידות בת עשר שנים תהא בעלת אופי אחר. היא עצמה סיפרה לי, כי הקונטרסים שכתבה על מוסוליני באחריתו היו כל כך משכנעים בתיאוריהם ובפרטיהם, עד כי היה בהם כדי להעיד על היחסים שביניהם בראשיתם. אחד העתונים הסנסאציוניים בארצות-הברית, "ליברטי", רמז על כך שהיא היתה פילגשו של ה'דוצ'ה", וכי בתו הבכירה, אדה, לימים אשתו של הרוזן צ'אנו, היתה בתה. באלאבאנובה תבעה את העתון לדין על הוצאת לעז, ובעליו של העתון אמנם נאלץ בסופו של דבר להתפטר מכהונתו, כי ראיות של ממש לא היו בידיו.¹²

פילגשים לרוב היו לו למוסוליני בחייו (ראה ספרו של ויטוריו מוסוליני "הנשים בחיי אבי"). רובן מילאו רק תפקיד שולי בקאריירה שלו. חוץ מבאלאבאנובה וכן מרגריתה צרפתי, אף היא יהודיה, אשר לה ולבעלה, מקדישה באלאבאנובה רק שורות אחדות בספרה האוטוביוגרפי.¹³ בנעימת לעג מספרת היא על "ידידותה האינטימית" של צרפתי עם ה'דוצ'ה", ועל הרכילות שנופצה בחוצות רומא ומצאה לה הד גם בעתונות הראדיקאלית; "הבעל העשיר לא ראה עצמו נעלב", אלא כמסייע לשלטון הפאשיסטי וכנועד לעשות מלאכת-קודש!

ברי היה לי, כי בדבריה על פרשת מרגריתה צרפתי אין היא מסוגלת לשיקול-דעת אובייקטיבי. אפילו לאחר שנים רבות כל כך לא דעך יסוד הקנאה והטינה. שאלתיה אם נודמן לה להיתקל באותה ידידה של מוסוליני: "לא, ואף לא הייתי מעוניינת

12 אדה נולדה בספטמבר 1910, ואילו נישואיו של מוסוליני ליני לאשתו ראקלה (רחל) לא נערכו באורח רשמי אלא בדצמבר 1915. השמועות כי באלאבאנובה היא אמה של אדה לא פסקו מעולם, משום שמוסוליני סירב בעקשנות להראות לעתונאים את תעודת הלידה של בתו. ראה, Laura Fermi, *Mussolini* (Chicago, 1961), p. 59. באוטוביוגרפיה שלו אין מוסוליני מוזכר לא את באלאבאנובה ולא את צרפתי, אלא מתחסד כבעל נאמן: "חייתי בצניעות הגדולה ביותר בחיק משפחתי, עם אשתי ראקלה, — אשה נבונה ומצויינת שהלכה אחרי בסבלנות ומסירות לאורך דרך-חיי רבת התהפוכות... בעיני היתה משפחתי תמיד כנוה מיבטח ושלוה מרעננת". ראה Benito Mussolini, *My Autobiography* (London, n. d.) pp. 28-29.

13 *My Life etc.*, pp. 55-56

ג

לפעמים היתה מדברת על חלקה בימי מהפכת אוקטובר 1917 ועל פעילותה בתקופת ה"קומוניזם הצר"

בלורד, שרויה במצב אכסטואה, מצפה להתרחשות הנס. ראיתי את האשה הזאת — חריג זה של האופי הסלאווי הנפלא — במשתה לכבוד ציר בית-הנבחרים מורגארי, שסיכל בשעתו את הביקור הרשמי המ"תוכנן של הצאר והצארינה ברומא על-ידי שאיים כי הסוציאליסטים של איטליה יקבלו את פניהם בשריקות כתגובה על דיכוי-הדמים של ההמון הרוסי בימי ה'פסחה האדומה' של 1905. ראיתה כשהיא נושאת נאום וצורתה הולכת ומשתנה בשעת מעשה. היא היטיבה לדבר איטלקית ונשאה דבריה בעוז לוחט; עיניה הגדולות, הזוהרות והמתוכות התיזו רשפים — דומה היה שהן מאירות את כל פניה הע"לובות בצבען האפור. קולה המתרסק נהפך למסכת נעימות צרודה וגרונית שהשתלטה עליך בקסם היפ"נוטי המיוחד לאנשים היסטריים ולקדושים. כשסיימה את התחנון ל'אמנו הקדושה' — לרוסיה המוכה והסו"בלת — צנחה פתע לכסא, בוכיה, חיוורת כמת, ואנו כולנו, שישבנו סביב השולחן הקטן, סמוך לה, הח"וורנו ובכינו מתוך אהדה.

כלל רוח באיטליה: נשים, אפילו נשים מהפכניות, יש להן מוסר-כליות לגבי פרשות-אהבים שלהן, או שלפחות הן נוהגות זהירות: אפילו גדולה ביותר תאוותנותן, מראות הן מידת-מה של צניעות ואיפוק, ואילו האשה הרוסית הזאת היתה חסרת-בושה במופ"גן מבחינה זו. אף שהיתה מכוערת, התפארה שמעו"לם לא היו חסרים לה "שזתפים" במסעות-התעמולה שלה ברחבי איטליה... חסרה היתה להלוטין את חן ההומור הגואל. זה היה מזלה, שאילמלא כן אל נכון היתה מטילה עצמה אל תוך האר הסמוכה. במצב הדברים, כפי שהיו, היתה לה היכרות קלושה ביותר עם מים...". ראה Margherita G. Sarfatti, *The Life of Benito Mussolini* (London, 1925), pp. 114-116.

אשר ל"אי-צניעותה המופגנת", כביכול, של באלא-באנובה, נאמנה עלינו יותר הערכתו של ברטראם וולף על "חסידותה הויקטוריאנית". "חסידות" זו הלמה את אופיה כפי שהכרתיה גם אני; היתה בה תמימות שלא תמיד היא מצויה במהפכנים; רחוקה היתה מדבריי-ראווה וסולדת מפני גסות-רוח וניבול"פה. כידוע היתה לו ללנין אהובה — אינסה ארמאנד, אף שלא נתברר אם היתה זו "אהבה אפלטונית" או לא. כאשר באלאבאנובה מתארת את הלויתיה של ארמאנד אין היא נוקבת בשמה: "ראיתי את לנין בהלוויה של מישו יקר לו במיוחד... מעולם לא ראיתי יציר-אנוש שמוקע כל כך בצער כמותו". ראה *Strange Communists I Have Known* p. 92.

באי" ומלחמת האזרחים. כמו גם בזכרונותיה שה"עלתה על הכתב העיקר היה לא סדר המאורעות, אלא תיאור "אקלימם" המיוחד. אמנם מעורבת היתה בעשיית הדברים, אך, לאימתו של דבר, מילאה תפ"קיד גדול יותר כמשקיפה, שכן לאורך הדרך לא היתה תמימת-דעים עם הרבה מן הצעדים שנקטו הבולשביקים, ומבחינת עקרונות המוסר המקובלים עליה פסלה את רוב מנהיגיהם. זכרונותיה הם בגדר תיאורי הווי ושרטוטי דיוקנאות. בחוש דק תפסה את עיקרי הדברים ואת סגולותיהם של מעצבי המש"טר בראשיתו. מבחינה זו דומים זכרונותיה לספרו של ג'ון ריד (ידידה מאותם הימים) "עשרת הימים שזעזעו את העולם".

תרומה מיוחדת במינה העלתה להכרת אישיותו של לנין. היא הכירה אותו מקרוב, והיחסים ביניהם היו בלתי-אמצעיים. היא לא זכרה ברור מתי ראתה את לנין בפעם הראשונה. נדמה היה לה כי הדבר היה באחת האסיפות הקטנות ב"מושב הרוסית" בברן. בפגישת ההיכרות לא עשה עליה לנין רושם. רק בשנת 1907, בקונגרס החמישי של המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית בלונדון, עמדה על טיבו והת"חילה מתחקה על סוד מנהיגותו הנוקשה. דרך אגב, בקונגרס זה מילאה תפקיד חשוב מאחורי הפרגוד. יחד עם גורקי הטילה על עצמה את תפקיד המש"ביר" — לגייס את הכספים לכיסוי ההוצאות הרבות, שכן הוועידה נמשכה ששה שבועות. בכוח-השכנוע הרב שלה שידלה את התעשיין היהודי הנודע, "מלך הסבון" יוסף פלוז, להלוות למהפכנים אלפיים ל"ש (סכום אסטרונומי באותם הימים). התנאי היחיד שהתנה היה שכל צירי הוועידה יחתמו על שטר ההתחייבות. הצירים מילאו את התנאי. לאחר המה"פכה תבע מן הבולשביקים את מילוי ההתחייבות. הסכום הוחזר לו במועדה. איש-עסקים מצליח זה לא תפס, שאילו שמר את שטר-ההתחייבות בגנוזי סופו שהיה מוכר אותו במחיר העולה פי עשרה על סכום המלווה המקורי...¹⁶

מגעה ההדוק עם לנין חל בימי פעילותה כמוזכירת תנועת צימרוואלד למן ספטמבר 1915. בקיץ 1917 הצטרפה למפלגה הבולשביקית מתוך הזדהות עם עקרונות המהפכה, וכ"אוטופיסטים" רבים האמינה גם היא שחזון הדורות על שוויון האדם וביטול הני-

אנו חוסמים את יוזמת הפועלים שגישתם צודקת בהחלט"¹⁹.

לא אחת היתה באלאבאנובה אצה אל לנין בהשגת תדלות לבטל רוע גזירות ופקודות הוצאה להורג של דורוֹינסקי והצ'קא שלו, אך תמיד היתה נתקלת בקיר אטום. באותו מעמד היה לנין מנסה ללמדה פרק מלקח־הדמים שהיה מקובל גם עליו. באלאבאנובה מפריכה בתוקף את האגדה שנתקמה סביב לנין שנים רבות אחר מותו, שביקשה להפריד בין ה"רב" לבין ה"תלמיד". היא לא גרסה את סיסמא־אותיהם של "אוטופיסטים" קנאים הכמהים לשוב אל ה"קומוניזם הצרוף" של אוקטובר...

בשרטוטי־דיוקנאות קצרים העבירה לפנינו בא־לאבאנובה את רוב המנהיגים הבולשביקים, "גיבורי אוקטובר", למן טרוצקי, שהכירה מקרוב ועמדה על ברק כשרונו ושחצנותו בלי גבול. אולי מכל הבולשביקים שנאה ביותר את זינובייב, יושב־ראש האינטרנאציונאל, "האיש הנתעב ביותר שפגשתי אי פעם"²⁰. גם ראדק לא היה לרוחה: "תערובת משונה של אי־מוסריות, ציניות ותפיסה מהירה של רעיונות, ספרים, מוסיקה וטבעם של יצירי־אנוש. כשם שיש אנשים שאינם מבחינים בין צבעים כך היה ראדק עיוור לערכי מוסר... אף־על־פי שהוא עצמו היה יהודי, הלצותיו כמעט תמיד נסבו על יהודים והציגו את היהודים באור מגוחך ומשפיל"²¹.

לאורך־ימים לא יכלה להשלים עם שחיקת צלם האדם במשטר הסובייטי. היא לא ראתה קץ לטרור המשתולל, וגם היתה מלאה חרדה נוכח טכסיו של זינובייב לזרוע פירוד במפלגות הסוציאליסטיות באירופה ולהביא את מדינותיהם אל סף ההתמוטטות. חלום ה"מהפכה העולמית" עוד לא נגזו מלב שליטי הקרמלין. באלאבאנובה לא נכנעה ל"קו" הרשמי וקיטרוגה היה עד־מהרה למעמסה על ההנהגה הבולשביסטית. מעמדה התחיל להתערער. בטכסיסי ערמה הדיח אותה זינובייב מתפקיד־המפתח באינטרנאציונאל השלישי. בסוף 1921 הגיעה באלאבאנובה לידי מסקנה שעליה לצאת את ברית־המועצות. בימים ההם כבר לא היה קל לנטוש את "מולדת הפרוליטריון". היא העלתה את משאלתה לפני לנין. הוא עוד ניסה לשדלה: "למה זה תלכי, מדוע לא תיש-

צול עומד להתגשם. בהתלהבות רבה נכנסה למע־רכה, וכשנסוד במארס 1919 האינטרנאציונאל השלישי היתה למזכירתו הראשונה. חלום ה"מהפכה העולמית" קסם לה. היא ידעה, כי כל ניתוח מסגרות ומוסדות כרוך בקרבנות ובייסורים. "הסכמתי לטרור האדום' כהוראת שעה מהפכנית, אפילו בשעה שמציאותו דיכאה אותי והציקה לי", היא כותבת בספרה האוטוביוגרפי¹⁷, אך עד־מהרה נתחלחלה נוכח ממדיו והתפתחותו ל"טרור לשם טרור". לפתע נגלה לה לנין אחר. מבחינה אישית, לא מצאה בו דופי. גם לאחר נצחון המהפכה לא שינה מאורח חייו הצנוע, הסתפק במועט, התהלך עם הבריות בדרכי נועם, ברח מפני הכבוד ושיעבד את הכל לשירות ה"פרולטאריאט". קנאי היה בטהרתו כרובס־פייר בשעתו. ואולם לנין המנהיג היה לדיקטאטור שאינו יודע רחם, בהתגלמות כוח־דחף על־אנושי המניע את גלגלי המכונה הדורסנית הגדולה ביותר בתולדות האדם. "יש להודות", כותבת באלאבאנובה, כי "לולא לנין לא היה סטאלין בא לעולם, ולו גם היה סטאלין רק קאריקאטורה מפלצתית של מייסד הבולשביזם. מראשית דרכו כמהפכן סיגל לו סטאלין את תורתו ושיטותיו של לנין; אך התכונות המבחילות שלו שנתגלו בו כרוזן התפתחו בימי משטרו של לנין. המנגנון שהמציא לנין אפשר ליחידים כסטאלין לפתח את הרשעות הטמונה בהם מטבע ברייתם... הבולשביזם כדוקטרינה ואנטי־תיזה לסוציאליזם היה כולו יצירת לנין"¹⁸.

בימי המצוקה הגדולה, בשעה שרוסייה כולה התבוססה בדמיה, לא חדל לנין להטיף להגברת הטרור. לא אחת הוכיח את חבריו־תלמידיו, שאם סבורים הם כי אפשר לנצח בלא הפעלת טרור, הריהם נתפסים לאשליה מסוכנת. באחד ממכתביו לזינובייב נשיא הסובייט של פטרוגראד, פרץ לנין בחמת־זעם: "רק היום נודע לנו כי פועלי פטרוגראד רצו להגיב על רצח וולודארסקי (ממנהיגי הבולשביקים) בטרור המוני, וכי אתם, חברי הועד־הפועל, מנעתם את הפעולה. הנני מוחה בכל תוקף על נוהל זה. לפי החלטות הממשלה הגנו מאיימים כי ניזקק לטרור המוני, אך כשמגיע הדבר למעשים ממש,

Ibid., p. 139 19

My Life, p. 220 20

Ibid., pp. 247-246 21

My Life, p. 185 17

Impressions of Lenin, p. 137 18

כים של בית-המקדש בירושלים. בצעירותה, הודתה, היתה לה נטיה חזקה לדת. היא חיפשה פולחן ולרגע השתעשעה ברעיון, שכאן תמצא פורקן לעצבונה. היה זה רק רגש חולף. היא התחנכה בבית-ספר נוצרי, ונוסח תפילות-השיגרה לא מצא חן בעיניה. הכומר, שהיה גם המורה שלה, עשה עליה רושם מזור; עד היום — אמרה לי — היא שומעת את הד צעדיו במסדרון...

בחורף 1954 באתי להיפרד ממנה לפני שובי לארץ. מצאתיה שרויה בהלך-נפש אלגי, רכונה על השולחן ומעיינת בקובץ-שיריה "דמעות". הגשם התדפק על החלון, וקול רעמים עמום נשמע בחדר הצר.

אמרתי דברים טובים על יצירתה השירית הרצו-פה כאב ומחאה על גורל האדם. דימיתיה כעין "בעלת תהילים", שכל פיוטיה כמו אומרים: "אף-על-פי ששערי תפילה ננעלו, שערי דמעה לא ננעלו". אך צערה לא היה בו זכר לסבלות עמה — רק ה"פרו-ליטריון הצלוב", מאטיאוטי, ז'אן ז'ורס, האמהות העניות וקשי-יום למיניהם.

מגעתי עצמי בכונה מלחזור ולעורר את הנקודה היהודית. יותר מדי הרחיקה ללכת. מה לה, אמרתי בלבי, ולרחל המבכה את בניה?

ה

אף-על-פי-כן עשה הזמן את שלו. היא לא ביקשה בית לעצמה, אך הבינה שיש צורך במדינה יהודית אחרי מה שעוללו הנאצים ליהודים. במאי 1962 נעתרה סוף-סוף לבקשות, ובאה לארץ לביקור של שבועיים. שוב פגשתיה לקראת סוף ביקורה. דעתה היתה צלולה וזכרונה בהיר. לרגע קט הסתכלה בי ומיד ניצנץ ברק-ההכרה בעיניה, ואחר העבירה מבטה אל החלון בחדר המרווח במשרדי מועצת הפועלות שבבית הועד הפועל של ההסתדרות, כמו נכונה לחזור ולשקוע בזכרונות רוסיה המרוחקים, כבאותם הימים והלילות בחדרה על גדות ההודסון. אלא שלא הנחתי לה לעשות כן. שאלתי לרשמיה מן הביקור בארץ. היא היתה מלאה נחת. לפתע הריהי במרכו. הכל עטים עליה, עורכים לה מסיבת עתונאים, מבקשים קרבחה. "לעת בלתי היתה לי עדנה!" ערב נעים בילתה בקיבוץ כנרת. היא הת-רשמה מאוד מאורח-החיים בו ומחבריו המאושרים. יום אחד נפגשה גם עם דוד בן-גוריון, שהציע לה

ארי?" והיא ענתה לו בגלוי-לב: "הרי ידעת... אולי אין רוסיה זקוקה לאנשים כמוני...". והוא השיב: "היא זקוקה להם, אך היא חסרה אותם". אלה היו המלים האחרונות ששמעה מפיו²².

לפני צאתה ביקשה ממנו לתת לה "תעודת-זיהוי". הוא צחק: הרי שמה ידוע בעולם כולו! אך הוא מילא בקשתה, ואף הוסיף דברי הערכה לבביים. הוא הציג אותה כ"הנציג הלוחם הנעלה ביותר" של האינטרנאציונאל הקומוניסטי²³.

שנים רבות שמרה באלאבאנובה "תעודת-כבוד" זו כבבת-עינה. לבסוף נעתרה לבקשת "מכון מארכס-לנין" במוסקבה ומסרה את המסמך בידי מנהליו — בתנאי שיחללו להשמיצה בברית-המועצות...

ד

רק מעט דיברנו על נושאים יהודיים, מן הטעם הפשוט, שההווי היהודי היה זר לה. ערכי יהדות ומסורתה נשמרו בזכרונה במעומעם, מורשת הבית הודחקה אל התת-מודע, רק את הלשון האידית לא שכחה, אף חיבבה את "עסיסיותה" העממית. על כל שאלותי הנוגעות לזיקתה לעמה היתה משיבה רק אחת: מאז היתה לסוציאליסטית לא ראתה עצמה בת לעם היהודי, ככל בעלי האידיאולוגיה הקוסמו-פוליטית: אין היא מכירה בגבולות מולדת מסוימת. בימי שהותה בארצות-הברית ראתה אותה כ"מקלט-לילה" בלבד. הדרכון שברשותה היה דרכון גאנסן, ובגללו, לדבריה, נגרמו לה קשיים רבים בנדודיה. ב-1950, כשהגיעה לחוף אמריקה, נעצרה ימים אחדים באליס איילנד ("אי-הדמעות"). כאילו לא בא הדבר — צחקתי בלבי — אלא להזכירה כי יהודיה היא, העוברת בנתיב היסורים כמאות אלפי מהגרים יהודים מ"תחום המושב"...

גם מדינת ישראל לא אמרה לה דבר. סיפרתי לה משהו מעלילת הגבורה של עצמו שחידש את עצ-מאותו, אך הדבר לא נגע ללבה. רחוקה היתה מכל "לאומיות" ושקועה בעולמה. לא ראתה עניין לבקר בארצנו. עוד ב-1945, סיפרה לי, הזמינה אותה בבה אידלסון "לעלות לרגל", אך היא השיבה בשלילה. ללא התנצלות אמרה לי, כי שום רגשי נוסטאלגיה יהודיים לא יתעוררו בה אפילו כשתעמוד על נדב-

Impressions of Lenin, p. 151 22

Ibid., p. 150 23

טרוצקי היה מהפכן גדול מאד, וכזה היה גם ביחסיו עם נשים, ופירושו של דבר, לדעתי, שלעולם לא היה עושה דבר הסותר את עקרונותינו. אם רצונך לדעת את דעתי הכללית עליו — בקש נא מד"ר (יוסף) קרוק שיאפשר לך לקרוא את מסתי על לנין (בגרמנית). שם אני מדברת עליו בקצרה, או, ליתר דיוק, אני עורכת השוואה בינו לבין לנין במידה שהדבר נוגע לסגולות מסויימות באופיו"²⁵. "הרשאתי אני לבקש ממך לעשות עמי חסד? כשתפגוש את ב. אידלסון הוא-לנא לברכה בשמי ולומר לה שאני מאוכזבת מאוד על שלא קיבלתי אף מלה כתובה אחת מאיש מן הידידים שהיו אדי-בים כל כך אלי כאשר הייתי שם [במדינת ישראל]. ב. א. עצמה, אף שהיא עסוקה מאוד, כתבה לי, אבל לפני זמן רב... אנא מסור נא ברכה לכל מי שזוכרני".

באותו קובץ שיריה "דמעות" הרבתה להתרפק על חזון גאולת האדם בעולם סוציאליסטי טהור. אך שנות חייה האחרונות היו שנים עכורות, שנות מפח-נפש ויאוש, והמוות גאל אותה ממצוקת נפש עמוקה. היא מתה בשיבה טובה, ברומא, העיר שנפ-שה נקשרה בה מכבר בעבותות אהבה.

להישאר בארץ. "כאן תחיי עד מאה ועשרים!" אמר לה. בכל זאת אין היא יכולה עדיין להודות עם הלאומיות היהודית. כשהיא מספרת לי על רשמיה היא אומרת "ארצכם", "ממשלתכם".

לאחר שחזרה לאיטליה כתבתי לה מכתב, והצעתי לתרגם את ספרה האוטוביוגרפי לעברית. היא השי-בה לי ב-2 ביולי, 1962: "אני מודה לך מאד על מכתבך ועל הצעתך. לא דיברתי עם איש על אפש-רות פרסום זכרונותי בעברית, ואשמח מאוד אם תוכל אתה לעשות זאת. עד כה יצאו לאור זכרונותי, שכתבתי אותם במקורם גרמנית, אנגלית ואיטלקית. הם תורגמו לשוודית, נורווגית, ספרדית ואידיש. אשר לתרגום האידי, הרי בטוחתני שרק מעטים מאלה היושבים כיום בישראל קראו את הספר בצאתו לאור בווארשה זמן קצר לפני שעלה היטלר לשל-טון, ורוב העותקים הושמדו. מלבד זאת, אם אמנם יופיעו זכרונותי בעברית, הייתי רוצה לשכתבם, להשלימם, ולהוסיף לנוסח הישן עוד כמה דברים העשויים לעניין במיוחד את העולים היהודים. הייתי רוצה לעשות זאת, משום שלעולם לא אשכח את קבלת-הפנים שערכו לי בישראל ואשמח אם יו-כרוני...".*

"אשר לשאלתך השניה, לא קל להשיב עליה"²⁴.

* בשל מותה כעבור זמן קצר לא יצאה הכנית התרגום אל הפועל.

24 שקדתי באותם הימים על איסוף חומר לכתיבת ספר על טרוצקי; שאלתי אותה לדעתה על נטישתו את אשתו הראשונה, אלכסנדרה לבובנה סוקולובסקאיה ואת שתי בנותיו הקטנות. היא התלבטה בתשובה. גם היא, כמנהיגים סוציאליסטיים רבים, היתה שסועה בין "מוסר למהפכה".

25 עיקרי הדברים הובאו בפרק על "לנין וטרוצקי" בספרה *Impressions of Lenin*, pp. 119-136.